

TORE LUND

Rydberg och teosoferna

På teosofiska samfundets hemsida hittar man en ”kort historik” över samfundets svenska sektion.¹ Historiken, som är skriven av Carl Berg, börjar så här:

Teosofiska Samfundet i Skandinavien startade 1889 i Sverige. Den kände författaren Viktor Rydberg, som fått kännedom om Helena Petrovna Blavatskys verk *Den Hemliga Läran* inbjöd året före ett antal intresserade personer till sitt hem i Djursholm, bland dem två damer som besökt Blavatsky i London. Syftet var att introducera den teosofiska världsbilden. En avdelning bildades den 10 februari 1889 ansluten till den brittiska sektionen. Med. dr Gustaf Zander blev dess första ordförande. Styrelsen bestod i övrigt av baron Victor Pfeiff, vice ordförande, dr. A.F. Åkerberg, sekreterare, fru Amelie Cederschiöld, korresponderande sekreterare och fil. kand. Emil Zander, kassör.

Berg antyder alltså att det var Viktor Rydberg som tog initiativet till den svenska avdelningen. Han stöder sig antagligen på ett dokument som 1996 publicerades i *Veritas* under titeln ”Mötet inför grundandet av Svenska teosofiska samfundet, okt 1888”.²

Dokumentet kallas i *Veritas* för ”mötesprotokoll” men är snarare ett lätt dramatiserat referat (”En scen i Viktor Rydbergs hem. Gästerna komma in allt efter som deras namn nämnas ...”). De deltagande är (förutom Rydberg) ”professorkan Schollander, majorskan Cederskiöld, fröken Bergman, doktor Zander, baron Pfeiff och doktor Åkerberg”; de flesta namnen känns igen från den senare bildade styrelsen. Rydberg fram-

¹ <http://www.teosofiskasamfundet.se/historik.html>

² Veritas 10(1996) s. 5-13. Texten finns på vår hemsida.

ställs som värd och sammankallande; avsikten med mötet är från början klar. ”Jag förmodar att Ni alla vet varför vi sammanträffat och det gläder mig att ni alla kunnat komma.” Han beskriver den teosofiska rörelsen som ”märkelig och troligen banbrytande” och förklarar sig ledsen över att han inte själv kan ställa sig i spetsen för den. Istället lovar han att i sina böcker och dikter ”förfäktat samma idéer”, fast utan att nämna rörelsens namn. Att han inte själv vill ta ledningen motiverar han med

- 1) sin ”ställning”
- 2) att han inte känner madame Blavatsky tillräckligt för att ”kunna ställa sig som hennes riddare”
- 3) att han inte är bra på praktisk verksamhet

Istället föreslår han sin ”gamle vän Zander” som ledare; och detta framställs i sin tur som orsaken till att Zander accepterar och väljs.

I den fortsatta diskussionen – som utgår från Amalie Ceder-skiölds och Ellen Bergmans redogörelse för sitt möte med madame Blavatsky - tiger Rydberg still och kommer bara med en kort och milt skeptisk fråga om de ”mästare” som Blavatsky anser sig vara medium för. Efter mötet tackar han deltagarna och citerar Kantaten som bevis på att han också tror på de lärör de intresserar sig för. Slutligen rundar han av med orden: ”Jag följer eder till stationen. Det gör vi alltid här i Djursholm.”

Dokumentet uppges komma ”ur teosofiska arkiv i Stockholm”. Det är varken daterat eller undertecknat, vilket dock inte fick utgivarna att tvivla på dess äkthet. Fast det borde det kanske ha gjort.

*

Jag skall inte ge mig in på någon detaljerad beskrivning av den moderna teosofin. Det får räcka med att den ryskfödda Helena Petrovna Blavatsky (1831-1891) var rörelsens grundare och karismatiska centralgestalt, att det Teosofiska samfundet

bildades 1875 i New York och senare flyttade sitt högkvarter till Indien, att teosofernas läror var påverkade av österländsk filosofi och religion (främst buddhistisk) och att deras framgångar sammanföll med en allmän våg av intresse för mystik och österländsk visdom. Blavatskys läror nådde på allvar Sverige under senare delen av 1880-talet och attraherade många som tidigare varit anhängare av ”religiös liberalism” och olika varianter av ”förnuftstro”.³

Nationalencyklopedien skriver:

B. uppgav sig förmedla kunskap om en tidlös visdom, ett gemensamt ursprung för världsreligionerna och ett slags allomfattande vetande om människan och världsalltet, kunskap som hon sade sig ha blivit undervisad i av ”mahatmor” (övermänniskliga andliga ledare i Tibet).⁴

De enskilda elementen i denna visdom (att alla människor är bröder, att sanningen är konfessionslös, att världen till sin grundnatur är ande, att den väsentliga delen av människan är odödlig osv) låg rätt i tiden och stämde till stora delar med t ex Viktor Rydbergs. Mer svårsmälta var teosofernas *anspråk*. De såg sin lära som en *vetenskap* om dittills förborgade hemligheter, men kunskapen var vunnen med metoder som inte var tillgängliga för vanliga människor och förvaltades av ett hemligt sällskap vise män som var ungefär lika lättåtkomliga som snömännena. Två av dessa ”mahatmor” uppgavs ha delgett delar av sin visdom till Blavatsky. De kommunicerade också med resten av mänskligheten genom brev som med mirakulösa metoder levererades till Blavatskys högkvarter. 1885 undersöktes breven av det brittiska *Society for psychic research* och dömdes ut som falsarier. Anklagelserna ledde till en tillfällig

³ Om teosofin i Sverige, och om sambandet mellan de olika berörda rörelserna, se Inga Sanners avhandling Att älska sin nästa såsom sig själv : om moraliska utopier under 1800-talet (Sthlm 1995).

⁴ Nationalencyklopedien, Blavatsky.

kris för den teosofiska rörelsen och till att Blavatsky flyttade till London, där hon 1888 lade fram sitt huvudverk *The Secret Doctrine*.⁵

Rydberg var onekligen en ”religiös natur” och öppen även för andra trossystem än kristendomen. Men samtidigt hade han ett skeptiskt intellekt och en stark ovilja mot alla former av hokus-pokus. Något som tydligt avspeglas i hans första kända uttalande om teosofin. Hösten 1886 skriver S A Hedlund till Rydberg och berättar om Carl von Bergens föreläsningar, som man ”med nöje” åhört.⁶ Von Bergen hade i sin ungdom varit anhängare till Rydbergs liberala teologi men hade senare glidit åt spiritismen och hade efter ett besök hos madame Blavatsky blivit en ivrig apostel för de teosofiska lärorna; bland annat lyckades han omvända Hedlunds son Thorsten. I sitt svar talar Rydberg om vikten att inte passera gränsen till vidskepelse, om farorna med att kasta den västerländska vetenskapliga traditionen överbord till förmån för orientalisk ”intuition”, om den lättrogenhet och kritiklöshet han funnit i Blavatskys skrifter, och om det märkliga i att en man som von Bergen anslutit sig till hennes rörelse. Inte så att det är något fel på den ”nybuddhaistiska världsåskådningen” i sig, men Blavatsky ser han snarare som ett intressant studieobjekt för religionspsykologisk forskning än som en pålitlig vägledare i andliga frågor.⁷ Hela brevet är en varning till Hedlund att inte okritiskt svälja den teosofiska nyandligheten, och denne uppfattar det också så; i sitt nästa brev berättar han att han framfört Rydbergs varning – till von Bergen.⁸

⁵ För en samtida, detaljerad och kritisk redogörelse för dessa händelser se Karl af Geijerstam, *Den afslöjade Isis : madame Blavatskys och den moderna teosofins historia*, Sthlm 1897. Teosoferna har aldrig erkänt undersökningskommissionens resultat. Om detta kan man läsa på deras webbsidor.

⁶ SA Hedlund till Rydberg 23.10.1886, *Brev*, I, s. 303.

⁷ Rydberg till S A Hedlund 6.12.1886, *Brev*, I, s. 308-309.

⁸ SA Hedlund till Rydberg 11.12.1886, *Brev*, I, s. 310-311.

Två år senare, den 10 februari 1889, uttalar han sig åter om teosofin. Gustaf Zander hade skrivit och försökt intressera honom för den svenska grenen av Teosofiska samfundet, som skulle bildas samma dag i Zanders hem.⁹ Rydberg svarar – efter några inledande artiga ord om de gemensamma dragen i hans och Zanders världsåskådning – att han varken tror att han skulle vara välkommen eller på sin rätta plats i ett sådant samfund. ”Jag skulle icke vara uppriktig, om jag dolde för eder min övertygelse, att vägen till det höga mål, varpå edert brev visar: ’ett ärligt sökande efter sanningen och ett ömsesidigt stärkande i broderlighetens ande’, vandras tryggare utan vägledning av madame Blawatsky.”¹⁰

I ljuset av dessa ord förefaller det märkligt att Rydberg i oktober 1888 skulle ha sammankallat ett möte för initiera ett sådant samfund. Och nästan lika märkligt att han därvid skulle ha föreslagit sin ”gamle vän” Gustaf Zander som ett slags ställföreträdande ledare – i synnerhet som han vid denna tidpunkt tydligen inte hade känt honom mer än ett par dagar.

Men allra mest avslöjande är slutorden om hur man följer gästerna till tåget i Djursholm. De förmedlar onekligen en förtroendeingivande närvarokänsla; men tyvärr flyttade inte Rydberg till Djursholm förrän i september 1890, och den nya villastaden började överhuvudtaget inte projekteras förrän 1889.

”Protokollet” är alltså ingalunda skrivet i anslutning till det föregivna mötet. Det är skrivet långt efteråt, så långt att författaren inte längre minns att Djursholm i oktober 1888 inte ens var påtänkt.

När ”mötesprotokollet” grävdes fram ur arkiven och publicerades i *Veritas* hade en mer något mer väldokumenterad

⁹ Zanders fråga om Rydberg vill delta i grundarmötet framställdes i ett brev daterat 3.2.1889 (KB).

¹⁰ Rydberg till Gustaf Zander februari 1889 (KB, tryckt med en uteslutning i Brev, III, s. 87). Av den uteslutna passusen framgår att brevet skrevs just den 10:e.

framställning av händelseförloppet varit känd i mer än femtio år, nämligen broschyren *Viktor Rydberg och teosofiens framträdande i Sverige*, skriven av Osvald Sirén och utgiven av Teosofiska Bokförlaget Point Loma, Sthlm 1943.¹¹

Osvald Sirén (1879-1966) var konsthistoriker och en internationellt framstående expert på kinesisk konst. Han var också teosof och (1938-1948) generalsekreterare för Skandinaviska teosofiska samfundet.¹² Broschyren är alltså skriven från en ”officiell” position. Huvudlinjen går ut på att visa att Rydberg genom sin verksamhet berett den andliga jordmånen för teosoferna, och att hans skrifter uttrycker tankar och ideal som liknar deras. Men Sirén menar också att Rydberg ”bidrog verksamt till framkallandet av ett teosofiskt samfund i Sverige”. Han döljer inte att Rydberg uttalat sig negativt om madame Blavatsky, men han tonar ner brevens betydelse och vill nyansera bilden med ”muntliga och skriftliga” upplysningar som han fått från två män som var med när det begav sig: Gustaf Zander och Thorsten Hedlund. Det källkritiska problemet är förstas att upplysningarna lämnats långt efter de berörda händelserna, och att båda uppgiftslämnarna var aktiva teosofers och lika intresserade av att utnyttja Rydbergs auktoritet som Sirén.

Sirén börjar med att berätta om von Bergens besök hos Blavatsky och om hans framgångar som missionär i den Hedlundska kretsen (dit även Ellen Bergman hörde). ”Vi kunna ta för givet att han även sökte påverka sin beundrade vän Viktor Rydberg, ehuru historiska vittnesbörd härom saknas.” Sirén erkänner att Rydberg i brevet från 1886 är kritisk både mot Blavatsky och von Bergen, men hävdar att det berodde på att han blivit ”vilseledd” och att han senare (privat, till Thorsten

¹¹ Point Loma i Kalifornien blev efter splittringen högkvarter för den del av den teosofiska rörelsen som leddes av Katherine Tingley. De svenska teosoferna inrättade en filial på Visingsö, och det är där som Siréns broschyr är tryckt. – Broschyren finns tillgänglig på nätet.

¹² Se artikel om Sirén i Svenskt biografiskt lexikon.

Hedlund) skulle ha uttryckt en mer positiv inställning. Omsvängningen skulle ha kommit när han 1888 studerade *The Secret Doctrine*, och detta skulle i sin tur ha lett till en vilja att göra teosofin mera känd i Sverige. I Siréns version får denna antagna vilja sitt uttryck i något som vi känner igen som en prototyp till ”protokollets” grundarmöte:

I sådan avsikt inbjöd han i oktober 1888 några personer, som han visste vara intresserade i teosofi, till middag i sitt hem vid Karlavägen, nämligen fru A. Cederschiöld, fröken Ellen Bergman och dr. Gustav Zander jämte major H. Cederschiöld och fru Zander. Vid detta tillfälle diskuteras den teosofiska rörelsen närmare, och sammankomsten blev i själva verket upphovet till stiftande av ett teosofiskt samfund i Sverige.

Cederschiölds och fröken Bergman var, skriver Sirén, ”gamla bekanta till Rydberg”. Gustaf Zander, däremot, hade Rydberg ”endast kort förut lärt känna på en middagsbjudning”, och vid denna bjudning hade de båda herrarna (enligt vad Zander berättat) nästan inte talat om något annat än teosofi. I Zanders framställning är det mötet med Rydberg som på allvar får honom att bli intresserad av ämnet, och tiden mellan middagen hos Rydbergs i oktober och samfundets grundande i februari ägnar han åt intensiva studier.¹³

Siréns version gör ett mer realistiskt intryck än ”mötesprotokollets”, men där finns ändå egendomligheter. Att sammankomsten gett några av deltagarna impulser till att stifta ett svenskt teosofiskt samfund är både möjligt och troligt; men att detta skulle varit Rydbergs avsikt går knappast ihop med hans ord i brevet till Zander några månader senare.

¹³ Sirén, som vill visa Rydbergs stora roll, har naturligtvis intresse av att framställa Zander som okunnig om läran före mötet med Rydberg. I ”mötesprotokollet” framstår Zander tvärtom som mycket påläst.

För att förstå sammanhanget behöver vi dra in två faktorer som inte berörs av Sirén. Den ena är att fru Cederskiöld och fröken Bergman (som vi vet) just hade kommit tillbaka från en resa till Blavatsky. Den andra är att Rydberg i oktober 1888 arbetade med ett förord till Victor Pfeiffs översättning av Edvin Arnolds *The light of Asia*.¹⁴ Arnolds bok var en versifierad framställning av Buddhas liv och lära, och den hade blivit en monsterhit i den anglosaxiska världen och starkt bidragit till den nybuddhistiska vågen. Man kan ännu hitta den i fulltext på teosofiska sajter.

Rydberg, som hade svårt att säga nej, förföljdes ständigt av författare och förläggare som ville säkra framgången för sina alster genom ett förord av hans hand. Efteråt brukade han ångra sina löften, som fick en särskild tyngd av att han tyckte sig vara tvungen att skriva något bättre och klokare än det som följde. Förordet till *Asiens ljus* (som skulle komma ut på Bonniers) hade legat över honom minst ett halvår.¹⁵ Höstterminen 1888 hade han på Susens inrådan tagit tjänstledigt för att äntligen bli klar med sina mytologiska undersökningar. Men för att få frid måste han först rensa skrivbordet och skriva det utlovade förordet. Resultatet, som levereras i slutet av oktober, blir den vackra betraktelsen *Om Buddha återvände*, präglad både av sympati med buddhismen och av en strävan att samskriva dess idéer med kristendomens.¹⁶

Låt oss nu anta att Siréns redogörelse till sina yttre drag är riktig och från den utgångspunkten göra ett försök att rekonstruera vad som hände. I oktober träffar Rydberg Gustaf Zander på en middagsbjudning. Samtalet kommer att röra sig kring

¹⁴ *Asiens ljus : eller den stora försakelsen*, Sthlm 1888.

¹⁵ Brev Rydberg till Albert Bonnier 24.4.1888.

¹⁶ Susen Rydberg skriver i ett brev till Emma Irene Åström 30.9.1888 (Åbo akademis bibliotek) om ambitionen att skriva förordet, S A Hedlund skriver i sitt brev till Susen 29.10.1888 (Brev, I, s. 342) om hur skönt det är att Pfeiff nu är "expedierad".

det som för tillfället uppfyller hans huvud, nämligen österländsk religion och dess relevans för den europeiska samtiden. Att teosofin dras in är oundvikligt. Uppenbarligen har de trevligt tillsammans, och Zander visar sig mycket intresserad. Rydberg kommer på att man kunde sammanföra honom med två damer som just varit hos madame Blavatsky. Antagligen är han också nyfiken själv - jfr brevets ord om ”intressant studieobjekt”. Således ordnas en liten borgerlig sammankomst i hans hem på Karlavägen. Under middagskonversationen håller Rydberg antagligen sina dubier för sig själv; han har med åren blivit angelägen om att bemöta alla vänligt, och att tala om för sina kvinnliga gäster att de låtit sig duperas av en charlatan är inte hans stil. Mycket hellre har han instämt med de höga strävanden som väglett dem i deras sökande. Zanders nyväckta intresse fördjupas under kvällen till entusiasm, och därigenom inleds den process som fyra månader senare leder till att samfundets svenska avdelning bildas, med honom och fru Cederschiöld som drivande krafter.¹⁷

Berättelsen om kvällen hos Rydberg kommer säkert att cirkulera bland teosoferna och bli en del av församlingens kollektiva minne. Någonstans på vägen transformeras middagen på Karlavägen till ett sammanträde på Djursholm (som ju var den plats där ”alla” visste att Rydberg bodde). Härvid byts en del av personerna ut. Herr Cederschiöld och fru Zander, som ju bara var med som gemål, försvinner. Istället tillkommer resten av styrelsen, baron Pfeiff och doktor Åkerberg. Den femte medlemmen, unge herr Zander, är inte lika nödvändig: han saknar status och plockades antagligen bara in i styrelsen för att sköta kassörsjobbet.¹⁸

¹⁷ Fru Cederschiölds roll framgår av Zanders brev till Rydberg 3.2.1889.

¹⁸ En liten gåta i sammanhanget är ”professorskan Schollander”, änka till konstprofessorn F W Scholander och svärmor till Thorsten Hedlund. Antagligen deltog hon som teosofiskt intresserad i det ”riktiga” grundarmötet hemma hos Zander i februari.

Funktionen hos det dokument som publicerades i *Veritas* är uppenbar: att stärka rörelsens auktoritet i allmänhet och Zanders i synnerhet genom en anknytning till landets mest aktade kulturperson. Men när nedtecknades det, och av vem? Ja, det överlåter jag åt eventuellt intresserade att reda ut. Här bara en liten fundering om det möjliga sammanhanget.

När den teosofiska rörelsen splittrades i mitten av 1890-talet fick det återverkningar också i Sverige. 1896 bröt sig en grupp under ledning av ordföranden Gustaf Zander ur Teosofiska Samfundet och bildade Svenska Teosofiska Samfundet (senare omdöpt till Universella Brödraskapet). Med Zander följde bland andra Ellen Bergman, Thorsten Hedlund och makarna Cederschiöld. I den nya gruppens tidskrift motiveras utbrytningen med ”en trängtan efter harmoni, sympati och förtroende, som naturligen måste uppstå efter en lång tid av inre söndring”, och en längtan efter befrielse från ”fridstörare och fiender till broderskapets hela idé”. För lugnets och enighetens skull måste medlemmarnas frihet begränsas, man måste ha en stark organisation, en stark ledare och möjlighet att rensa ut olämpliga individer. I enlighet med denna uppfattning valdes Gustaf Zander till samfundets president på livstid.¹⁹

En sådan maktställning måste naturligtvis motiveras, kanske främst gentemot nya medlemmar som inte genomlevt den uppslitande bakgrunden. Och hur skulle den bättre kunna motive-ras än genom en berättelse som låter Zander formligen kröas till sin position av Viktor Rydberg?

¹⁹ Inga Sanner, *Att älska sin nästa såsom sig själv*, Sthlm 1995, s. 324-326.